

THEOLOGIA PRACTICA

Ittész Gábor*

Budapest

Üdvképek, szentségek és a szentek közössége

Teológiai súlypontok
Luther meghalásra felkészítő sermójában**

Images of Grace, Sacraments, and the Communion of Saints.
Theological Emphases in Luther's *Sermon on Preparing to Die*.

Abstract

This paper offers a theological analysis of Luther's highly influential early sermon, focusing on three central concerns of the original piece: the conflict of images, sacraments, and the communion of saints. Special attention is paid to the sermon's pastoral theological orientation and to how the central issues relate to larger themes in early Reformation theology. The images of grace countering those of death, sin, and hell not only exhibit a strong Christological focus but are also internally connected to the teaching of the bondage of the will and Luther's theology of the cross. Rather than explore the sermon as evidence for the development of the Reformer's sacramental theology, this paper concentrates on the sacraments' function as means of grace for the dying, strengthening their faith, and poses the question whether Luther's approach to the anointing of the sick (extreme unction) may not point the way to a contemporary Protestant reinterpretation of this rite.

In Luther's understanding the saints represent not so much the officially canonised now deceased members of the church as a welcoming and supporting community. The role he assigns them in carrying the burden of the dying person and receiving him/her has both great ecumenical significance and considerable potential to enrich contemporary Protestant piety. Ultimately, images of grace, sacraments, and the communion of saints are all given to support the dying person, to strengthen his/her faith, which is also recognised as a major task of Reformation theology.

Keywords: anointing of the sick, *ars moriendi*, *communio sanctorum*, faith, Luther, means of grace, pictures, practical theology, Reformation, sacraments.

* A szerző irodalomtörténész és teológus, a budapesti Szeemmelweis Egyetem docense. Angol szakon végzett az ELTE-n, majd a Harvard Egyetemen szerzett vallástudományi képesítést. Külföldi ösztöndíjas tanulmányokat Angliában (Birmingham), Németországban (Münster, Heidelberg, Erfurt) és az Egyesült Államokban (Cambridge, Mass.) folytatott, valamint a gothai és a wolfenbütteli könyvtárakban (Németország) végzett kutatásokat. Bölcsészdoktori címet angol irodalomtörténetből az ELTE-n, teológiai doktori fokozatot történeti és rendszeres teológiából a Harvard Egyetemen szerzett. Kutatási területe Milton és a 17. századi angol költészet, illetve a német reformáció teológiatörténete a 16. században. A reformáció kezdetének 2017-es évfordulójához kapcsolódó új magyar gyűjteményes Luther-kiadás sorozatszerkesztője.

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).

Bevezetés

Luther Márton (1483–1546) reformátori felismerésének következménye nem pusztán a teológia, hanem a vallásgyakorlás, az egyházi élet szinte minden területének megújítása lett. Ez az építkezés elég korán, jóval Luther exkommunikációja előtt megkezdődött, és már az 1510-es évek legvégétől felismerhetően kirajzolódnak a körvonalai.¹ Ennek az új programnak a része az 1519 őszen megjelent sermója² is, amely hús számozott szakaszban³ készít fel a halálra, illetve a meghalásra.⁴ Ahogy korábbi olvasatomban megmutattam, a *Sermon von der Bereitung zum Sterben* szerkezetét egyfajta fúgaszerű linearitás, a témák egyre áradó gazdagsága jellemzi. Ezek közül három téma mindenképpen kiemelkedik: a képek harca, a szentségek és a szentek közössége.⁵ A három motívum szorosan össze is kapcsolódik, amennyiben mindegyik a haldoklót erősíti a rátörő – a halál, bűn és pokol három rettenetes képében összefoglalt – kísértés ellen. A következőkben a rövid írásnak e teológiai súlypontjait elemzem, különös tekintettel a bennük kirajzolódó gyakorlati teológiai orientációra és vázlatosan áttekintve a központi témák illeszkedését a reformátor korai teológiájának egészéhez.

Üdvképek a kísértés képei ellen

A rövid bevezető szakaszok [1–3] után Luther a szentségeket – a gyónást, úrvacsorát és utolsó kenetet – nevezi meg a halálra való felkészülés legfontosabb eszközeiként [4]. Ezek erejét akkor ismerhetjük fel igazán, ha látjuk, hogy mit győznek le: a 6. szakaszban ezzel a megfontolással vezeti be a halál, bűn és pokol, vagyis a haldoklóra törrő kísértés képeinek tárgyalását, amely a könyvecske középső részét uralja [6–14].

¹ Vö. Brecht, Martin: *Martin Luther*. 3 kötet. Ford. J. L. Schaaf. Fortress, Minneapolis 1985–1993, 1:349–388., kül. 349–355.

² Luther, Martin: *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* (1519). In: WA 2:679–697.; Clemen 1:161–173.; LSA 1:230–243.; angolra ford. Martin H. Bertram, in: LW 42:95–115. A szöveg a gyűjteményes kiadásokon kívül mikrofilmen is rendelkezésre áll, sőt legújabbán több korai kiadása digitalizálva már az interneten is szabadon elérhető. Ezek egyszerűen megtalálhatók a VD16-ból, ezért itt csak egyetlen kiadás URL-jét adom meg (<http://daten.digitale-sammlungen.de/0002/bsb00024068/images/>), vö. VD16 L 6480, utójára megnyitva 2012. május 7-én). Friedrich Károly és Muntag Andor kéziratosa magyar fordítását Csepregi Zoltán bocsátotta rendelkezésemre. Az idézetek magyar változatát általában saját fordításomban közlöm (az eltéréseket egyértelműen jelzem).

³ Más sermókhöz hasonlóan Luther ezt a szöveget is kiírt számozással azonosított egységekre (kb. bekezdésekre) tagolja. Mivel ez a felosztás nemcsak az áttekinthetőséget, hanem a különböző kiadások (sőt fordítások) közti egyszerű átjárhatóságot is biztosítja, a hivatkozásokban a szakaszszámot adom meg []-ben, amelyet szükség szerint kiegészítek a weimari kiadás oldal- és sorszámaival.

⁴ A megjelenése pillanatától rendkívül népszerű könyvecske műfaját, keletkezés- és kiadástörténetét máshol már részletesen ismertettem (Ittzés Gábor: Szerkezet és retorika Luther meghalásra felkészítő sermójában. In: *Theológiai Szemle* ú.f. 54/1 (2011), 10–11. és 17j.), ezért itt csak a legfontosabbakat foglalom össze: a művet, amely a szerző haláláig összesen mintegy negyven német kiadást ért meg, s amelyet már a 16. században lefordítottak több nyelvre, Markus Schart (†1529), Bölcs Frigyes szász választófejedelem (1463, 1486–1525) tanácsosának kérésére írta Luther valamikor 1519 októberében nagyon rövid idő – talán egyetlen nap – alatt.

⁵ A kutatók zöme általában két középponti témát – a képek harcát és a szentségeket – emel ki a sermóban. Korábbi elemzésemben a mű szerkezete és retorikája kapcsán azonban részletesen tárgyaltam ezeknek az olvasatoknak a korlátait, s javasoltam helyettük egy olyan megközelítést, amely a *Bereitung* témagazdagságát mélyrehatóbban képes feltárni (Ittzés Gábor: *Szerkezet és retorika Luther meghalásra felkészítő sermójában*, 11.).

A gondolataiban százféle alakban megjelenő halál képe Isten haragjára emlékezteti a haldoklót. Megrémiszi és figyelmét erre a világra irányítja, ezáltal elszakítja Istentől [6]. Luther ugyan nem fejt ki, de gondolatmenete alapja nyilván Róma 6,23 („a bűn zsoldja a halál”): a halál képe akkor válik kísértéssé, amikor az emberi élet végét – már az egyházatyák tanításában is megjelenő paradox módon – nem Isten kegyelmi eszközének, a bűnös létből való szabadulás útjának, hanem Isten büntetésének, ítéletének mutatja, vagyis az evangélium helyett a törvény fényében láttatja.⁶ Hasonlóan, a kísértő a haldokló gondolataiban felnagyítja bűneit: már sokkal kevesebb is elég volna a kárhozathoz. Ha ez a gondolat befészkel magát a haldokló elméjébe, menekülni akar a haláltól, fellázad Isten akarata – a közeledő vég – ellen, s éppen ezért jut kárhozatra [7]. A három közül a legfélelmetesebb kép azonban a pokolé, amelyet Luther a predesztináció titkára irányuló gyötrő gondolatokkal azonosít [8]. A pokol képe nem más, mint annak kifürkészése, hogy vajon a választottak között vagyok-e. Ez pedig végzetes nagyralátás Istennel szemben, szentségének és felettünkvalóságának semmibevétele.

A három kép között érezhetünk bizonyos logikai sorrendet: a *bűn* következménye a *halál*, amin túl a *pokol* örvénye fenyeget. Luther tipikusan mégsem ebben a sorrendben használja a három szót, hanem a halált teszi előre. Bár nyilván megkérdőjelezhető a kiemelés jelentősége,⁷ talán nem túlértelmezés az a magyarázat, hogy Luther kontextusa befolyásolhatta a fogalmak sorrendjét, különösen a 6–8. szakaszban, ahol módszeresen tárgyalja őket. A *Bereitung* „narratív helyzete” a haláltusáját vívó ember küzdelme: számára a halál az első és közvetlen fenyegetés. Félelmének – kísértésének – is ez az elsődleges forrása, ezért előzi meg a bűnt, ami itt már nem annyira gonosz cselekedeteket, mint hitetlenséget jelent, vagyis azt, hogy a haldokló Isten haragjára érzi magát méltónak. Valójában mindhárom kép variáció ugyanarra a témára. Azért jelentenek kísértést, mert félelmet keltenek bennünk, aláássák üdvbizonyosságunkat,⁸ és az Istenben való hit és bizalom helyett félelmet ültetnek a szívünkbe. Ahelyett, hogy készséggel elfogadnánk a közelgő halált mint Isten szent akaratát, menekülünk előle, s ezáltal engedetlenek leszünk Istennel szemben. Bár nagyon is helyénvaló, hogy életünk során megfelelően foglalkozzunk ezekkel a borzalmas fenyegetésekkel, a halál küszöbén már nincs helyük a gondolatainkban. Az éppen az ördög mesterkedése, hogy amikor szem előtt kellene tartanunk őket, akkor elfeledkezünk róluk, amikor pedig már Istenre kellene irányítanunk tekintetünket, akkor minduntalan ezek a képek kerülnek a szemünk elé.

Luther „képek”-nek (*Bild[er]*) nevezi a haldoklót megrohanó kísértések forrását, illetve formáját. Könnyen elképzelhető, hogy a reformátor tényleges vizuális ábrázolásokra –

⁶ A törvény és evangélium hermeneutikájához ld. Ittész Gábor: *Christum treyben: Luther bibliaértelmezése a Szentírás könyveibez írt előszói alapján*. Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Győr és Magyarországi Luther Szövetség és Luther Kiadó, Budapest 2009, 25–35.

⁷ Luther szóhasználata jóval egységesebb, mint az angol fordításé, amely a német eredeti „halál, bűn, pokol” hármását a 15. szakasztól kezdve jellemzően a „bűn, halál, pokol” alakkal helyettesíti. Luther sem volt azonban maradéktalanul következetes, és időnként más sorrendet is használt (pl. „die sund, todt und hel”, [5]: WA 2:686.21, vö. [13]: WA 2:691.6–9 és [14]: WA 2:691.23; „die hel, sund, todt”, [8]: WA 2:688.21). Ezzel szemben azonban mintegy harmincszor előzi meg a szövegben a halál a bűnt a hármas szerkezetekben, és amikor nem pusztán zárt szócsopotról, hanem nagyobb léptékű retorikai alakzatról van szó (pl. [6–8]), akkor a szöveg szerkezete mindig ezt a sorrendet követi.

⁸ Austra Reinis éppen az üdvbizonytalanság/üdvbizonyosság kérdésénél húzza meg a határt a késő középkori és a reformátori tanítás között. Ld. Reinis, Austra: *Reforming the Art of Dying: The ars moriendi in the German Reformation (1519–1528)*. Ashgate, Aldershot – Burlington 2007.

a 16. század elején népszerű és széles körben elterjedt metszetekre – is gondolt,⁹ de valószínűbb, hogy az elsődleges jelentés a haldoklók gondolataiban – lelki szemei előtt – megjelenő képekre vonatkozik. Armin-Ernst Buchrucker szerint a szó Luther idejében olyan erőt jelentett, amely az ember felett hatalommal rendelkezik.¹⁰ Dick Akerboom is azt emeli ki, hogy a középkori értelmezés szerint az *imago* ténylegesen közvetíti a megjelenített valóság erejét.¹¹ Reiner Preul pedig a képek konkrétságát hangsúlyozza a szimbólumokkal szemben.¹² Egyrészt a szimbólumok meghatározatlanabbak, „elmosódottabbak”, másrészt pedig csak utalnak a jelöltre, vagy legfeljebb részt vesznek benne,¹³ de semmiképpen nem azonosíthatók vele. A Luther által számba vett képek viszont nem mutatnak önmagukon túlra, hanem ők maguk a lényeg. A haláltusában feltörő képek nem a csábítás értelmében jelentenek kísértést, hanem pusztá jelenlétükkel szakítják el a haldoklót Istentől. A halál, bűn és pokol képében a kárhozat rettenete van jelen, ez – és nem valami mögöttes fenyegetés – az, amit a haldoklónak le kell győznie. Nyilvánvaló tehát, hogy Luther számára a „kép” megjelölés nem kérdőjelezi meg a bűn, halál és pokol valóságát. Szó sincs arról, hogy a reformatori szóhasználat *eleve* kiüresítene a haldoklót fenyegető kísértéseket, metafizikai valóság helyett pusztá fantazmagóriaként kategorizálva őket, ahogy Albrecht Endriss¹⁴ értelmezi a képfogalmat.¹⁵ Éppen ellenkezőleg, ezekben a képekben a sátán Istentől elszakító hatalma valóságosan és közvetlenül fenyegeti a haldoklót, éppen ezért jelenthet győzelmet a sötétség erői fölött, ha sikerül elűzni a kísértés képeit. Ez azonban nem könnyű győzelem. Luther a legkevésbé sem becsüli alá a negatív képek erejét, hanem nagyon is tisztában van vele, hogy saját erőnkől nem tudunk megszabadulni tőlük. Biztatja ugyan olvasóit, hogy kerüljék a halál, bűn, pokol képeit – vagyis űzzék el maguktól a sötét gondolatokat –, de világosan látja, hogy ehhez önmagukban eszköztelenek [9]. A sermo második felében azt mutatja meg, hogyan lehet mégis felülkerekedni rajtuk.

Első lépésben a három sötét képpel a megváltás egy-egy képét szegezi szembe, pontosabban a kárhozatos képeket megváltó kontextusba állítja. Fontos észrevenni, hogy Luther az élet [10], a kegyelem [11] és a mennyország [12] képét nem egyszerűen a halál, a bűn és a pokol *helyére* teszi, hanem az utóbbiakat „körülöleli” az előbbiekkal.¹⁶

⁹ Vö. LW 42:101j. és Goetz, Werner: *Luthers Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* und die spätmittelalterliche *ars moriendi*. In: *Lutherjhrbuch*, 48. Jahrgang (1981), 111–113.

¹⁰ Buchrucker, Armin-Ernst: *Wer so stribt, der stribt wohl: Martin Luther über die Kunst zu sterben*. In: *Luther*, 64. Jahrgang (1993), 131.

¹¹ Akerboom, Dick: „...Only the Image of Christ in Us”: Continuity and Discontinuity between Late Medieval *ars moriendi* and Luther’s *Sermon von der Bereitung zum Sterben*?. In: Blommesteijn, Hein – Caspers, Charles – Hofman, Rijcklof (szerk.): *Spirituality Renewed: Studies on Significant Representatives of the Modern Devotion*. Peeters, Leuven 2003, 239j.

¹² Preul, Reiner: *Der Tod des ganzen Menschen: Luthers Sermon von der Bereitung zum Sterben*. In: Drehse, V. – Henke, D. – Schmidt-Rost, R. – Steck, W. (szerk.): *Der ‘ganze Mensch’: Perspektiven lebensgeschichtlicher Individualität: Festschrift für Dietrich Rössler zum siebzigsten Geburtstag*. Walter de Gruyter, Berlin – New York 1997, 117.

¹³ Preul itt kimondatlanul nyilván Tillich szimbólumfogalmára céloz.

¹⁴ Endriss, Albrecht: *Nachfolgung der willigen Sterbens Christi: Interpretation des Staupitztraktates von 1515 und Versuch einer Einordnung in den frömmigkeitsgeschichtlichen Kontext*. In: Nolte, Josef – Tompert, Hella – Windhorst, Christof (szerk.): *Kontinuität und Umbruch: Theologie und Frömmigkeit in Flugschriften und Kleineliteratur an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert: Beiträge zum Tübinger Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 8 “Spätmittelalter und Reformation” (31. Mai–2. Juni 1975)*. Klett-Kotta, Stuttgart 1978, 137.

¹⁵ Vö. Hans-Martin Barth szóhasználatával: „Phantasien”; ld. Barth, Hans-Martin: *Leben und sterben können: Brechungen der spätmittelalterlichen ars moriendi in der Theologie Martin Luthers*. In: Wagner, Harald (szerk.): *Ars moriendi: Erwägungen zur Kunst des Sterbens*. Herder, Freiburg i.B. 1989, 49–50.

¹⁶ Vö. Barth, Hans-Martin: *i. m.* 50.

Nem azt mondja, hogy ne tekintsünk a halál, bűn és pokol képeire, hanem azt – és ezt a stratégiát mindhárom szakasz elején elismétli¹⁷ –, hogy ne *önmagukban* tekintsünk rájuk, mert úgy ellenállhatatlanul rémiszteni fognak, hanem Krisztus és szentjei halálában, aki legyőzte a halált, s aki nem más, mint maga az élet [10]; a bűnre a kegyelem képén keresztül nézzük, ami nem más, mint a keresztre feszített Jézus képe, mert ott a mi bűneinket Krisztus hordozza [11]; a predestináció kínzó kérdéseire pedig Krisztus mennyei képén keresztül tekintsünk, aki értünk pokolra szállt, s örökre megerősítette kiválasztottságunkat [12].

Luther gondolatmenete és érvelése nyilvánvalóan biblikus gyökerű, a kifejtésben mégis fordított irányt követ. Teológiai-lelkipásztori tanítását nem igehelyekből vezeti le, hanem mintegy utólagosan igazolja azt szentírási idézetekkel, amelyek nagy részét három ponton gyűjti össze. Ezek közül az első a 13. szakaszban található, majd főként a 15. és 18. bekezdésekben találkozunk csokorba szedett bibliai idézetekkel. Az első blokk többszörösen is leképezi a képek hármasság szerkezetét, először Gedeon történetének (Bír 7,16–22 és Ézs 9,3) allegorizálásba hajló értelmezésén keresztül, majd Krisztus kereszthalála kapcsán, akinek feltámadása (élet), engedelmsége (kegyelem) és szeretete (mennysorság) győzedelmeskedett a kísértés három képén [13]. A 14. bekezdésben Luther kicsiben még egyszer megismétli a kísértés és kegyelem kétszer hármasság szerkezetét, méghozzá úgy, hogy az első blokk középső eleme egy szinttel mélyebben még egyszer magában foglalja a hármasság kísértést.¹⁸ Amint Jézus nem szállt vitába az őt csúfoló zsidókkal, mi se a gonosz képekkel foglalkozunk, hanem csakis Krisztusra figyelünk.

Bár a 10–12. szakaszban Luther három üdvképet állít elénk, valójában mindegyiket Krisztussal – méghozzá a keresztre feszített és haláltusáját vívó, halálában pedig éppen a halált legyőző Krisztussal – azonosítja, ugyanakkor gazdagon variálja is ezt a tematikát. Az élet, kegyelem, mennysorság [10–12] hármassága mellett Jézus feltámadása, engedelmsége és szeretete [13] is megjelenik mint a halál, bűn, pokol ellenpólusa, sőt Krisztus háromszorosan is megajándékoz bennünket, mivel végső küzdelmünkhöz nekünk adja az üdvképeket, halálával legyőzte a sötétség erőit és a kereszten elszenvetve értünk a kísértésüket [14], vagyis háromszorosan úrrá lett – és úrrá tesz bennünket – a gonoszon. Egyrészt tehát a halál, bűn, pokol hármasságával szemben Luthernél érvényesül egy krisztológiai koncentráció, másrészt azonban szembeötlő, hogy a sötét képek kidolgozatlanságával szemben milyen sokrétűen bontja ki a kegyelem képeit.

A Luther által itt képviselt lelkipásztori megközelítés mögött a reformátori teológia alapmotívumait ismerhetjük fel. Luther módszere újszövetségi gyökerekre nyúlik vissza; a páli teológiát követi, amikor arról beszél, hogy a halálos kísértést elnyelik az élet

¹⁷ [10]: WA 2:689.3–10; [11]: WA 2:689.24–28; [12]: WA 2:690.10–21.

¹⁸ Krisztus nemcsak legyőzte a bűnt, halált és poklot, hanem azon a kísértésen is úrrá lett, amelyet ezek jelentenek. Amikor a zsidók a keresztről való leszállásra biztatták (Mt 27,40–41), az a halál kísértése volt Krisztus számára. (Luther itt valószínűleg emlékezetből idéz, és szövegében összemosódik a templom felépítésére és a mások megmentésére – Luthernél meggyógyítására – hivatkozó csúfolódás, mivel a 40. vers helyett valójában itt is a 42-et idézi, mint majd a következő lépésben újra.) Amikor a zsidók arra emlékeztették a megfeszített Jézust, hogy másokat meggyógyított, akkor a bűnrel kísértették, mintha cselekedetei nem az igazságot szolgálták volna. Itt Luther beiktat egy kitérőt, s a három gonosz kép kavalkádját még Jeruzsálem pusztulásának perikópájával (Lk 19,43–44) is illusztrálja. Értelmezésében az ellenséges sánc, a város körülvétele a halál, a szorongatás a bűn, a földre tiprás és a kövek szétszórása pedig a pokol képe. Végül – visszatérve a mátei passióhoz – amikor Isten szabadítását emlegették csúfolódva a zsidók (Mt 27,43), akkor a pokol képével kísértették Jézust.

képei.¹⁹ A képek harca, Luthernek az a mélyen gyökerező meggyőződése, hogy a kísértés képeivel szemben csak az üdvösség képei vehetik fel a küzdelmet, arról a reformátori felismerésről is tanúskodik, amelyet két évvel később, a *Loci* első változatában Melanchthon majd az „affectus affectu vincitur” tételében összegez.²⁰ Az érzelmeket csak érzelmek, a képeket csak képek győzhetik le. A *Bereitung* gyakorlati teológiai kontextusában ennek a megállapításnak nyilvánvaló pszichológiai jelentősége van: figyelmen kívül hagyása kudarca ítélné a haldokló lelkipásztori kísérését, hiszen a haldokló önerejéből már aligha lenne képes legyőzni saját szorongását, elűzni halálfélelmét. A lelkipásztorolásban részesülőt – itt a haldoklót – nem felszólítani kell, hogy győzze le a rátörő kísértést és szorongást, hanem segítséget kell nyújtani a számára ahhoz, hogy ezt meg tudja tenni. A sermo tanítása szerint a kegyelem képei jelenthetik az egyik legfontosabb eszközt ebben a segítségnyújtásban.

Ezen túl azonban a reformátori tétel nem pusztán a haldoklók pszichéjét, hanem az emberi lélek alaptermészetét érinti, tehát antropológiai alapállításként is értelmezhető,²¹ sőt értelmezendő (ez nyilvánvaló Melanchthonnál, aki rendszeres teológiai értekezést, nem gyakorlati teológiai traktátust ír). A felismerés meghatározó jelentőségét mutatja, hogy ugyanerről a tőről fakad a szolgálai akaratról szóló tanítás, a reformátori teológia egyik központi gondolata. (Nem véletlen, hogy az említett Melanchthon-idézet az emberi képességeket és a szabad akaratot tárgyaló locusban található.)²² Ahogy a sötétség képeit csak a kegyelem képei győzhetik le, az akarat is csak akkor szabadulhat meg a gonosz szolgaságából, ha Krisztus uralkodik rajta.

Másrészt az, hogy Luther a haldoklónak következetesen azt tanácsolja, hogy a kísértés képeit a megfeszített Krisztusban szemlélje, illetve, hogy az üdvképeket rendre a megfeszített Krisztussal azonosítja, a kereszt teológiájára irányítja figyelmünket. A másfél évvel korábban, 1518 tavaszán keletkezett *Heidelbergi disputáció* paradoxikus tételei éppen azt mondták ki, hogy Isten csak a szenvedő, keresztre feszített Krisztust szemlélve ismerhető meg²³ (kül. 13 és 28, a 20. tétel és magyarázatuk).²⁴ A *Bereitung* e teológiai program gyakorlati teológiai továbbgondolásának is tekinthető. Ugyanakkor fontos, hogy Lu-

¹⁹ Vö. 1Kor 15,54, ahogy Károli – és Luther – fordította: „Elnyeletett a halál diadalra.”

²⁰ CR 21:90 = MSA 2/1:27.13.

²¹ Vö. Preul, Reiner: *i. m.* 121–122.

²² „De hominis viribus adeoque de libero arbitrio” [„Az ember képességeiről és a szabad akaratról”] (CR 21:86–93/97 = MSA 2/1:21–31). A szakasz szövege Ábrahám Zoltán fordításában megjelenik magyarul abban a több mint negyven szemelvényt tartalmazó Melanchthon-szöveggyűjteményben, amelyet a Luther Kiadó megbízásából szerkeszttek.

²³ Luther Márton: *A heidelbergi disputáció*. Ford. Nagybockai Vilmos. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1999.

²⁴ A *Heidelbergi disputáció* kulcsfogalmának érvényességét az eredetileg 1929-ben megjelent nagy hatású könyvében Walther von Loewenich (Loewenich, Walther von: *Theologia crucis: A kereszt teológiája Lutternél*. Ford. Mády Katalin. Evangélikus Sajtóosztály és Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 2000) terjesztette ki a lutheri életmű egészére. A téma rendkívül gazdag szakirodalmának vázlatos átekintésére sincs itt mód, mindössze három, magyarul is elérhető műre utalok, amelyek bőséges további hivatkozásokkal szolgálnak: Fabiny Tibor: *Luther és a kereszt teológiája*. In: uő: *Szótörténetek: Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest 2009, 138–146.; Forde, Gerhard O.: *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi disputációjáról*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 2005; Percze Sándor – Szakács Tamás – Tubán József: *A kereszt teológiája és a lelkipásztori szolgálata*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest és Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Győr 2002. Különösen is szembeötlő, hogy az utóbbi kötet egyik szerzője sem idézi a *Bereitungot*, noha a kötet címében is jelzett közös témájuk éppen „a kereszt teológiája és a lelkipásztori szolgálata”. Ebben minden bizonnyal jelentős szerepet játszik, hogy a sermo még nem jelent meg magyarul, és kevésbé ismert a magyar teológiai szakirodalomban.

ther itt a másik irányból közelít. Kiindulópontja most nem a teológia, illetve teológus feladata, Isten megismerhetősége vagy az ember cselekvési lehetősége, hanem a haldoklásában a saját lehetőségein immár egyértelműen túl levő, saját kiszolgáltatottságát és tehetetlenségét radikálisan megélő ember reménytelensége és csüggedése. A meghalásra felkészítő sermo címzettje számára nem a felfuvalkodottság, hanem a csüggedés a fenyegető kísértés. Itt nem a dicsőség, hanem a reménytelenség – nem kevésbé halálos – teológiája kerül szembe a kereszt teológiájával. Ez azonban nem kérdőjelezi meg a *Bereitung* és a *theologia crucis* szoros kapcsolatát, csupán azt mutatja, az utóbbi nem merev elmélet, hanem a teológia művelésének élő, kreatív módja.

Érdeemes még visszatekintve megjegyezni, hogy az első kegyelmi képet tárgyaló 10. szakaszban jelennek meg először a szentek, akiknek a közössége Luther felfogásában az egyén halálának egyik legfontosabb kontextusát jelenti. A 11. szakaszban pedig felbukkan a „fu[e]r dich”,²⁵ a reformátori teológiára oly jellemző hangsúly, amely a Krisztusban adott kegyelmet közvetlenül a megszólított hallgatóra/olvasóra vonatkoztatja. A harmadik fogalmi szál, amely végighúzódik ezen a szerkezeti egységen [6–14], s összeköti azt mind az előtte, mind az utána következő részekkel, a hit.²⁶ Ahogy a képek harcának tárgyalása előtt Luther már röviden megjegyezte, és ahogy a továbbiakban majd részletesen is kifejti, a szentségek lényege hit által ragadható meg, s ugyanez igaz a győzedelmes képek erejére is.

Szentségek

A *Bereitung zum Sterben* Luther teológiájának formatív időszakában keletkezett, és ezt talán éppen szentségtana mutatja legvilágosabban. A szentségekkel először a bevezetés [1–3] után, az *argumentatio* legelejen találkozunk. Miután Luther tisztázta a halálra készülés alaphelyzetét, a szentségek vételét nevezi meg mint a felkészülés első és legfőbb mozzanatát [4]. Ezt azonban rögtön pontosítja is, amit nyilvánvalóan kettős megfontolás vezérel. Gyakorló lelkigondozóként tisztában van vele, hogy a haldokló számára a szentségek nem mindig érhetőek el, hiszen nem biztos, hogy van pap, aki kiszolgáltassa őket. Éppen ezért siet a szentségek vételére vonatkozó kitélt tanácsként, lehetőségként értelmezni, nehogy a lelkiismeretet terhelő előírásként félreértsék, és többet ártson, mint használjon. A második indítékot az óvatosabb megfogalmazásra ennek a lelkipásztori megfontolásnak a teológiai megalapozása adja. Dogmatikai szempontból a szentségek másodlagosak a hithez képest: a haldokló számára is hite erősítésében áll a szentségek célja és értelme. Semmiképpen nem szabad ezért úgy tekinteni rájuk, hogy – akár hiányukban – ellentétes hatást érjenek el.

A szentségek kegyelmi eszközök tehát – hasonló értelemben, mint ahogy az üdvképek azok: a hívő – itt a haldokló – kapcsolatát erősítik Istennel, s velük foglalkozva, rájuk figyelve lehetünk úrrá a kísértésen, szorongáson, halálfélelmen, amelyek Istentől el akarnak szakítani. Az 5. szakaszban Luther még két alappozmattal egészíti ki a szentségek értelmezését, mielőtt a sermo középső egységében erejüket azáltal illusztrálná, hogy bemutatja a sötétség erőit, amelyeknek legyőzését szolgálják. Egyrészt a szentsé-

²⁵ WA 2:689.31.

²⁶ Peter Brunner a hitet a sermo kulcsfogalmának (*Grundwort*) nevezi (Brunner, Peter: *Luthers Sermon von der Bereitung zum Sterben* ausgelegt: In einer textnahen Paraphrase mit einigen Erläuterungen. In: *Zeitwende*, 49. Jahrgang, 1978, 217.); vö. Karant-Nunn, Susan C.: *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany*. Routledge, London – New York 1997, 146.

gekhez való helyes viszony kulcsa a hit. Hit nélkül üresek, értéktelenek – és haszontalanok – a szentségek [4]. Ugyanígy a szentségek iránti tisztelet – amelyet nyilván a késő középkori kegyesség háttérén kell értelmeznünk – lényege is a hit: akkor és csak akkor adom meg a szentségnek a neki járó hódolatot, ha hiszem, hogy aminek a jele – Isten kegyelme –, az általa valóban az enyém lesz [5]. Másrészt ennek alapja az, hogy a szentségekben Isten cselekszik. Istennel szemben pedig az egyetlen elfogadható emberi viszonyulás a hit odaadása, ahogy azt Luther teológiai munkáiban később is újra meg újra kifejti.

Amikor a képek harca után a 15–17. szakaszban Luther visszatér a szentségekre, lényegében ugyanezt a néhány tételt ismétli el számtalan formában: (i) a szentségekben Isten cselekszik; (ii) a szentség Isten ígéretének jele; (iii) a szentségek a hit erősítésére adattak; (iv) hit nélkül a szentségek mit sem érnek (és ennek visszája, miszerint a hit szentségek nélkül is megragadhatja Isten ajándékait); (v) a szentségek vételére méltóvá vagy méltatlanná a hit vagy annak hiánya tesz.²⁷ Álljon itt egyetlen mondat a 16. szakasz elejéről annak illusztrálására, hogyan fonja egybe ezeket a témákat Luther:

„Itt tehát mindenekelőtt az a fontos, hogy az ember a szent szakramentumokat, amelyekben semmi más nem történik, mint Isten igéi, ígéretei és jelei, nagyra tartsa, megbecsülje, és magát rájuk bízza, vagyis hogy az ember sem a szentségekben, sem azokban a dolgokban, amelyeknek azok bizonyos jelei, ne kételkedjék, mert ha abban kételkednek, úgy minden elveszett.”²⁸

A tanítás (ii) és (iv) pontja tételesen is megfogalmazódik ebben a rövid szakaszban (valójában mindkettő kétszer), de legalább impliciten megjelenik az (v) tétel is, amennyiben a szentségekhez való viszonyulás lényegüként a bizalmat és a kételkedés hiányát (hitet) jelöli meg. A nehezen fordítható – és itt szándékosan szó szerint visszaadott – harmadik tagmondatból pedig az isteni cselekvés visszhangja csendül ki. Itt mindenképpen érdemes felfigyelni arra, hogy Luther a szentséget nem statikusan, egy névszói állítmányú (a németben nyilván kopulás) alanyi mellékmondatral értelmezi („a szentségekben, amelyek valamik”), hanem dinamikusan, egy történéssel – isteni cselekvéssel – azonosítja („a szentségekben, amelyekben ez és ez történik”). Ez különösen is feltűnő, amikor a „történések”, amelyeket a szöveg megnevez, első ránézésre nem „események”, hanem „dolgok” (*ige, ígélet, jel*). Ez az apró részlet is világosan jelzi, hogy Luther milyen dinamikus, cselekvő, ható valóságként értelmezte és élte meg Isten ígétét, ígéreteit és megajándékozó jeleit.

A 3–4. szakaszbeli felvezetéshez képest a szentségek témájára való visszatérés a sermo második felében a most látott retorikai kiteljesedésen túl négy tartalmi mozzanattal gazdagodik. Mind a négy olyan motívum, amely a 4. szakasz után jelenik meg először a szövegben. A 15. szakasz második felében Luther beiktat egy rövid textusgyűjteményt, amelyben a témához kapcsol néhány igehelyet. Szentségi teológiája bibli-

²⁷ A tételek nem válnak el élesen egymástól, és Luther ebben a formában nem sorolja fel őket. A legformálisabb megközelítés, amelyben a szentségeket tárgyalja, a 17. szakasz vége (az egész egység lezárása), ahol három pontban foglalja össze tanítását: „mik azok [a szentségek] [vö. (i) és (ii)], mire szolgálnak [vö. (iii)], hogy használja őket az ember [vö. (iv) és (v)]” („was sie seyn, wo zu sie dienen, wie man yhr prauchen soll”; WA 2:695.4)

²⁸ „Hie ligt nu die aller großisten macht an, das man die heyligen sacrament, yn wilchen eytel gottis wort, zusagen, zeichen geschehen, hoch achte, yn ehren halt, sich drauff vorlasse, das ist, das man widder an den sacramenten noch an denn dingen, der sie seynd gewisse tzeichenn, zweiffel, dan wo daran gezweyffelt, ßo ist es alls vorloren” ([16]: WA 2:693.16–20).

kus megalapozásáról ebben az esetben semmiképpen nem beszélhetünk, mindössze néhány szentírási „jel” illusztratív-asszociatív felidézéséről. A téma 5–6. szakaszbeli bevezetésének alapgondolata volt, hogy a szentségek erejét a legyőzendő képek vizsgálatán keresztül érthetjük meg. A képek harcának tárgyalása után ez a programatikus gondolat nagy hangsúllyal tér vissza. Luther valóban felhasználja a kísértés most már részletesen elemzett képeit, hogy a szentségek hatását és jelentőségét magyarázza. A halál, bűn, pokol hármasa tucatnyiszor felbukkan a 15–17. szakaszban, s a szentségek éppen a felettük való győzelem biztos jelei és zálogai. Harmadszor a szentségek személyes alkalmazását helyezi Luther ismételtén az olvasó szívére. A szentségek érte adattak, csak akkor töltik be céljukat, ha a hozzájuk kapcsolódó ígéretet és ajándékot a haldokló saját magára vonatkoztatja. Ugyanarról van itt szó, mint a képek esetében: a megváltás belső képei és külsői jelei csak akkor tudnak hatni, ha az olvasó hittel magának vallja őket. A negyedik új tematikus elem, hogy a szentségek vétele a szentek közösségébe kapcsol be bennünket [15]. Ezt a kérdéskört a következő részben vizsgálom meg részletesen.

A *Bereitung* érdekes történeti adalékul szolgálhat a reformátor szentségi teológiájának fejlődéséhez. Luther három szentséget említ a sermóban, a gyónást, az úrvacsorát és az utolsó kenetet [4]. Az a magátólértődés, amellyel beszél róluk, nyilvánvalóvá teszi, hogy ekkor még nem kérdőjelezi meg a nem újszövetségi szentségek teológiai státuszát sem. Alig egy évvel később, *Az egyház babyloni fogságáról szóló könyvecske* (1520, ford. Masznyik Endre) végén már csak a keresztséget és az úrvacsorát ismeri el.²⁹ Bár kétségtelenül csábító és izgalmas feladat lenne megmutatni, későbbi szövegeiben a reformátor gondolkodása merre fejlődik tovább, és az – az egyébként gazdagon dokumentált – út, amelyet Luther a következő évben bejárt, önmagában is tanulmányozásra érdemes,³⁰ sermónk elemzése szempontjából ez az irányvétel szükségtelen és indokolatlan kitérőt jelentene. A *Bereitung* értelmezéséhez sokkal fontosabb azt észrevennünk, hogy Luther mennyire pragmatikusan, a gyakorlati teológia felől közelít benne a szentségekhez. Amikor Isten cselekvő jelenlétét hangsúlyozza, a hit központi szerepét emeli ki vagy a szentségeket mint ígéretet és jelet értelmezi, akkor valóban későbbi tanításának központi gondolatait fedezhetjük fel már itt is, de ezúttal ezek nem annyira a rendszeres teológiai alapvetés, mint a lelkipásztori alkalmazás céljait szolgálják. Amikor Luther ezekről beszél, nem a szentség meghatározása a célja, hanem az olvasó lelkigondozása. A szentségeknek valójában nem adja szabatos értelmezését, nem foglalkozik szentírási alapjaikkal, nem tárgyalja történeti eredetüket, fel sem veti jézusi szereztetésük kérdését, szinte meg sem említi a külső jegyek mibenlétét. Az adott kontextusban mindez sokdrangú gyakorlati teológiai funkciójukhoz képest. A szentség feladata, hogy fizikai valóságában Krisztus ígéretét és kegyelmének jelenvalóságát közvetítse a haldokló számára, s ezáltal erősítse hitét, amely a végső és egyetlen kapocs Is-

²⁹ LMM 2:235.

³⁰ A téma korábbi szakaszt monografikus terjedelemben tárgyalja Stock, Ursula: *Die Bedeutung der Sakramente in Luthers Sermonen von 1519*. Brill, Leiden 1982, de egy hosszabb kitérőben Reinis is elemzi ezt a reformátori fejlődést Luther-fejezete végén (Reinis, Austra: *i. m.* 75–82.), újabb magyar nyelvű áttekintéséhez pedig ld. Fabiny Tibor: Luther a szentségekről. In: uő: *Szótörténetek: Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest 2009, 147–161., bár ő a *Bereitung*ot nem tárgyalja. A szentségek elemzéséhez a *Bereitung*ban, ld. még Barth, Hans-Martin: *i. m.* 50–52.; Gerke, Friedrich: *Anfechtung und Sakrament in Martin Luthers Sermon vom Sterben*. In: *Theologische Blätter*, 13. Jahrgang (1934), 193–200.; Pinomaa, Lennart: *Die Heiligen bei Luther*. Ari-paino, Helsinki 1977 és Schwab, Wolfgang: *Entwicklung und Gestalt der Sakramenten-theologie bei Martin Luther*. Lang, Frankfurt a.M. – Bern 1977, 160–162.

tenhez. Ez az a gondolatkör, amelyre sermójában Luther a hallgatóság figyelmét töretlenül céltudatossággal irányítja.³¹

Éppen ez a markáns gyakorlati teológiai orientáció és Luthernek az utolsó kenettel kapcsolatban itt képviselt megközelítése vetheti fel azt a kérdést, hogy nem lehetséges-e ennek a rítusnak olyanféle protestáns újragondolása, amely dogmatikai szempontból nem kísérli meg szentségi jellegét újraéleszteni, azonban az érintésnek³² mint a haldoklót erősítő gesztusnak valamiféle liturgikus formát ad. A képmeditáció, a gyónás és úrvacsora mellett a betegek kenetének pszichológiai jogosultságát az adhatja, hogy ezzel az elbocsátó közösség egy újabb érzékszerven keresztül közvetítheti a haldokló felé Isten megerősítő jelenlétét. Ez egyúttal át is vezet bennünket harmadik témánkhoz.

A szentek közössége

A szentek először a tizedik szakaszban lépnek színre, de a közösséggel már rögtön a *Bereitung* elején találkozunk. Luther a halál értelmezésével kezdi a gondolatmenetet: „Mivel a halál búcsúzás ettől a világtól...”³³ Megtévesztően egyszerű és természetes ez a felütés. Egyrészt nyilvánvaló igazságot fogalmaz meg, amely retorikailag kiválóan alkalmas arra, hogy az olvasót bevonja az együttgondolkodásba (*captatio benevolentiae*): könnyen érthető és fenntartás nélkül elfogadható közös kezdőpontról indul a gondolatmenet. Másrészt azonban markáns fókusz kijelölést is tesz a nyitómondat. A halálról mint a világtól való búcsúzásról lesz szó. Ebben legalább annyira fontos, ami kimarad belőle, mint ami megfogalmazódik benne. Luther előtt és Luther után a teológiai irodalomban az emberi élet végére vonatkozó vizsgálódások fogalomértelmezési kiindulópontja általában a halál mint a test és lélek különválása.³⁴ A *Bereitung*ből ez a gondolatkör teljes egészében hiányzik.³⁵ Luther nagyon határozottan a gyakorlati és nem a rendszeres teológia útját választja ebben a sermójában; a hangsúlyt nem az elvont filozófiai-antropológiai elemzésre, hanem lelkigondozóként az emberre mint a közösség tagjára helyezi, akit a halál éppen ebből a közösségből szakít ki. Ugyanakkor láttuk, hogy a halál küszöbén Luther ezt a kiszakadást már lényegében lezártak tartja. Két rövid bekezdésben ad útmutatást a testi-lelki búcsúzásra [1–2], aztán figyelmét – és a haldokló figyelmét – teljes egészében a halálos kísértések elleni személyes küzdelemre irányítja. Az elbocsátó emberi közösség a sermóban ezután jobbra már csak impliciten – a szentségek vételének lehetővé tevője-

³¹ A szövegnek szinte a szentségi jegyeket helyettesítő szerepéről ld. korábbi cikkem (Ittzés Gábor: *Szerkezet és retorika Luther meghalásra felkészítő sermójában*, 14.).

³² A konfirmációnál, ordinációnál a kézrátétel bibliai gyakorlata egyértelműen helyet talált az evangélikus liturgiában is anélkül, hogy ez szentségi értelmezést nyert volna. Az utolsó „kenet” újraértelmezésének nem feltétlenül kell külső jelre (olaj) épülnie.

³³ „Die weyl der todt eyn abschid ist von dißer welt” ([1]: WA 2:685.4–5).

³⁴ Luther mintha szinte rájátszana erre a várakozásra, hiszen kezdőmondata könnyen vehetne más irányt is: „Die weyl der todt eyn abschid ist der Seele vom Leibe [...]”.

³⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a sermo a feltámadás kérdését sem érinti, és egyáltalán nem jelenik meg benne a földi „siralomvölgyből” való szabadulás motívuma. Luther nem valami eljövendő jutalommal, hanem az életadó és őt haldoklásában is magához ölelő Isten jelenlétével és szeretetével vigasztalja a haldoklót. Még egy lépéssel tovább, a hangsúly elsősorban nem Isten ajándékaira, hanem magára a megajándékozó Istenre és az életre mint a vele való közösségre kerül, amelynek valóságát még a halál sem kérdőjelezheti meg.

ként – van jelen a haldokló körül.³⁶ A hátramaradók helyett azonban egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg az üdvözültek befogadó közössége.

Amikor a szentek először jelennek meg a *Bereitung* szövegében, Krisztus kísérőiként találkozunk velük. Fenyegető halálunkat az ő halálukban szemlélve látjuk helyesen [10], és a kegyelem képe sem más, mint Krisztus és drága szentjeinek képe [11]. Az eleve elrendeléssel kapcsolatban akkor nyugodhatunk meg, ha Krisztusra és a szentekre tekintünk, s ezáltal gyönyörködünk az őket kiválasztó Isten kegyelmében [12]. Hasonlóan, a halál, bűn, pokol menekül, ha Krisztus és szentjei képét tartjuk szemünk előtt [13], vagy – éppen ellenkezőleg – Istennel együtt a szenteket is elutasítjuk, ha magunkra támaszkodunk [12]. Amikor Isten ránk tekint, vele együtt az angyalok és a szentek is ránk néznek [18], mert erre parancsot is ad nekik [20]. A ‘mennyei udvartartáshoz’ tartoznak tehát elsődlegesen a szentek. Ez az Isten, illetve Krisztus körüli, Krisztust kísérő szerep alapvető a szentek hivatalának és szolgálatának lutheri értelmezésében.³⁷

A *heyligen* főnévként („szentek”) tizenhatszszor fordul elő a *Bereitung* szövegében (a melléknévi használatot most figyelmen kívül hagyhatjuk). A 10–12. szakaszban a szövegkörnyezetből úgy tűnik, a meghalt szentekről van szó.³⁸ A későbbi előfordulások kevésbé egyértelműek, és három – nem élesen elkülönülő – csoportba tartoznak.³⁹ Egyrészt kapcsolódhatnak a szentségekhez, pontosabban az úrvacsorához.⁴⁰ Másrészt utalhatnak a szentek közösségére,⁴¹ harmadrészt pedig a „szentek és...” típusba sorolhatók, ahol a szentek egy hosszabb-rövidebb felsorolásba ágyazva, más elemekkel – például angyalok, minden keresztény vagy teremtmény stb. – együtt jelennek meg.⁴² Mindeh-

³⁶ Ez egyébként az egyik legszembeötlőbb különbség a *Bereitung* és a késő középkori *artes moriendi* között. Luther kizárólag a haldoklót szólítja meg és tanítja sermójában, az őt kísérő közösség tagjait – a korábbi hagyománytól eltérően – egészen figyelmen kívül hagyja (vö. Akerboom, Dick: „...Only the Image of Christ in Us”: Continuity and Discontinuity between Late Medieval *ars moriendi* and Luther’s *Sermon von der Bereitung zum Sterben*. In: Blommestijn, Hein – Caspers, Charles – Hofman, Rijcklof (szerk.): *Spirituality Renewed: Studies on Significant Representatives of the Modern Devotion*. Peeters, Leuven 2003, 249.; Barth, Hans-Martin: *i. m.* 52–53.; ill. Goetz, Werner: *i. m.* 109. és 114.

³⁷ Szélesebb szövegkorpuszt vizsgálva Vajta Vilmos ezt a tételt általánosan is megfogalmazza: „Krisztus és szentjeinek közössége azt a feltételt képezi, hogy Krisztust nem lehet önmagában, szentjeitől elszigetelve segítségül hívni” (Vajta Vilmos: *Communio: Krisztus és a szentek közössége Luther teológiájában*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1993, 72–73.).

³⁸ [10]: WA 2:689.8–10 és [11]: WA 2:689.33–34 meglehetősen egyértelműnek látszik. Két további szöveg helynek ([10]: WA 2:689.12 és [11]: WA 2:689.29) is ez a valószínű olvasata – részben éppen azért, mert az előzőkhöz közel fordulnak elő, és értelmezési kontextusukat jelentősen befolyásolják az egyértelműbb passzusok, bár önmagukban azoknál szemantikailag kétségtelenül nyitottabbak. A 12. szakasz első előfordulásánál (WA 2:689.26–27) a kiválasztottság (predestináció) a szentek meghatározó tulajdonsága, de mivel ezt szemlélve a haldokló azt ismerheti fel, hogy *már ő maga is kiválasztott* („*bo bistu schon auch erwelet*”; WA 2:690.28), kézenfekvőnek tűnik, hogy itt is a már meghalt szentekre kell gondolnunk. Megint csak a kontextuális kapcsolódás okán a passzusbeli második előfordulás (WA 2:690.30–31) is átveszi ezt a jelentést, bár ezt a szöveg helyet már helyesebb talán a bizonytalan referenciájú részek közé sorolnunk.

³⁹ Az említett 12. szakaszbeli szöveg hely mellett a 13. szakaszbeli említés (WA 2:690.37–38) referenciája is bizonytalan, és ezek az esetek a további csoportokba sem sorolhatók, mivel kontextusukból hiányoznak a csoportképző kulcsszavak. Ugyanakkor a 18. és 20. szakaszban a szentek úgy jelennek meg, mint akik *lefele* nyújtják kezüket ([18]: WA 2:695.33) és befogadják az útja végére ért haldokló eltávozó lelkét ([18]: WA 2:695.31–34 és [20]: WA 2:697.22–24). Ezek a képek szintén elsősorban a meghalt szentekre értelmezhetők.

⁴⁰ [15]: WA 2:692.33–34; [17]: WA 2:694.1–2; [18]: WA 2:695.17–34.

⁴¹ Itt szövegszerű utalásra (az eredetiben elsősorban a *gemeynschafft* előfordulására) gondolok: [15]: WA 2:692.34; [16]: WA 2:694.24; [18]: WA 2:695.17–34. A 3. csoport is nyilvánvalóan hordoz hasonló értelmet.

⁴² [16]: WA 2:694.24; [18]: WA 2:695.17–20 és 31–34; [19]: WA 2:696.24–25 és 697.5–6; [20]: WA 2:697.22–23.

hez hozzáfűzhetjük, hogy bizonyos esetekben a *szentek* Luthernél könnyen értelmezhetőek a késő középkori kegyesség felfogása szerint, mint akiket segítségül hívunk (*anrufen*) és akiknek a közbenjárását kérjük.⁴³ Mindebből két következtetés adódik. Egyrészt Luther szóhasználata nem feszesen egyértelmű. A *szentek* jelentése néha – legalábbis látszólag – egészen közel van a bevett katolikus szóhasználathoz, ahol a fogalom a már meghalt és az egyház által formálisan kanonizált keresztényeket jelöli, míg máskor alkalmassint minden – még élő és már meghalt – hívőre vonatkozhat. Másrészt a szóhasználat ingadozása és a megfogalmazás sokfélesége ellenére is egyértelmű, hogy amikor Luther a haldokló figyelmét ‘a szentekre’ irányítja, akkor nem a római hierarchia és intézményrendszer által ‘hitelesített közbenjárókra’ utalja, hanem Isten népének megerősítő teljességébe akarja bevonni.

Ebbe a közösségbe a szentségek kapcsolják be a haldoklót [15]. A szentségeknek éppen ez az egyik legfontosabb szerepe. Különösen az úrvacsorára igaz, hogy az angyalok és szentek közösségének jelül és ígéretéül adatott, ahogy Luther többször is hangsúlyozza [17, 18]. A szentség azáltal erősíti a hitet, hogy – saját érdemeimtől függetlenül – kézzelfoghatóan kifejezi, hogy az egyetemes kereszténység tagja vagyok. Másként, a szentségek a szentek által kipróbált és bizonyosnak talált jelek, ezért bízhatom bennük én is [17]. Luther a legerőteljesebb stílárisközölközöttől sem riad vissza, hogy kifejezze, mennyire szoros a kapcsolat az úrvacsora és a szentek közössége, illetve az úrvacsorával élő hívő és a szentek között. Krisztus testének szentsége „jelzi, ígéri és elkötelezi számunkra az összes szentek közösségét”.⁴⁴ Nem pusztán az ígék halmozására, a háromszoros ismétlésre, sőt fokozásra érdemes figyelniük – s persze a passzív szerkezetre az eredetiben, amely Isten cselekedetére utal –, hanem külön az utolsó ígére is. Arról van szó, hogy az úrvacsora mintegy a szentek közösségének záloga, amelyért Isten kezeskedik, ő vállal érte kötelezettséget. Vagyis Isten a szentségben nem csupán ígéretet ad, hanem jelet – zálogot – is ígéretének beváltására: más szóval a szentségben Isten „elkötelezettünké”, „elkötelezettünké” (*vorpflicht[et]*) válik – Luther ezzel a bizonyosságnak minden emberi értelmet meghaladó legvégső fokát fejezi ki.

A szentek szerepe a haldokló mellett nem a közbenjárás, hanem terheinek elhordozása. Luther ezt sokszorosan elismélti – jellemzően a képek harcára történő visszautalással – mint a haldokló halálának, bűnének és poklának elhordozását és legyőzését.⁴⁵ Ennek újszövetségi megalapozását Pál apostol buzdításában látja:

„Éppenígy minden szentek is szenvedésükben és halálukban magukon hordják a te bűnödet, és érted szenvednek és fáradoznak, amint meg van írva, ‘Egymás terhét hordozzátok: és így töltsétek be a Krisztus törvényét’ [Gal 6,2].”⁴⁶

E kölcsönösségben látszik, hogy Luther számára a szentek közössége valóban közösség, nyilvánvalóan Krisztussal és a Szentháromsággal is, de egymással is. Amilyen röviden elvágja a szálakat az útrabocsátó, e világi közösség felé, legalább olyan nyomatéko-

⁴³ Kül. [19]: WA 2:696.24–25 és 697.5–6.

⁴⁴ Vajta Vilmos ford. (*i. m.* 63): „In wilchem gezeygt, zugesagt, vorpflicht wirt gemeynschafft [...] aller heyligenn” ([18]: WA 2:695.27–28).

⁴⁵ [11]: WA 2:689.33–35; [15]: WA 2:692.34–35*; [17]: WA 2:694.24–26*; [18]: WA 2:695.22–24*, 28–29, 32–33; a csillaggal (*) jelölt szakaszokban a halál, bűn, pokol elhordozására is utalva.

⁴⁶ „Desselben gleichen alle heyligen ynn yhrem leyden und sterben auch auff yhn tragen deyne sund und fur dich leyden und erbeyten, wie geschrieben steet: Eyner trag des andern burden, ßo erfüllet yhr Christus gepot” ([11]: WA 2:689.33–36).

san jelzi, hogy ez a haldokló számára nem vezet elmagányosodáshoz. Amilyen határozottan képviseli Luther azt, hogy mindenki csak a saját halálát halhatja,⁴⁷ ugyanannyira hangsúlyozza, hogy a halálban senkinek sem szabad magára maradnia:

„Egyetlen keresztény se kételkedjék végóráján abban, hogy nincs egyedül halálában, sőt bizonyos legyen afelől, hogy a szentség jelzése szerint nagyon sok szem tekint rá. Először is magának Istennek és Krisztusának szeme, mivel hisz az igéjében és ragaszkodik a szentséghez. Emellett a kedves angyalok, a szentek és az összes keresztények szeme: mivel kétségtelen, és az oltári szentség is erre mutat, hogy ezek mindnyájan mint egy test sietnek tagjukhoz, segítenek neki, hogy legyőzze a halált, a bűnt és a poklot; és mindezt vele együtt hordozzák. Mindebben a szeretet műve és a szentek közössége komolyan és erőteljesen valósul meg. A keresztény ember képzelje el mindezt maga előtt és ne kételkedjék, hanem merítsen bátran erőt a halálra. Aki ugyanis ebben kételkedne, az nem hisz Krisztus testének tiszteletreméltó szentségében, mely jelzi, ígéri és elkötelezi számunkra az összes szentek közösségét, segítségét, szeretetét, vigasztalását és mellénk állását minden ínségünkben.⁴⁸ Mert ha hiszel a jelekben és Isten igéjében, úgy Isten rajtad tartja a szemét, amint a 31. zsolttárban mondja: ‘Firmabo stb., rajtad lesz a szemem’ [Zsolt 32,8], hogy el ne bukj. Ha azonban Isten rád tekint, akkor valamennyi angyal, valamennyi szent, valamennyi teremtmény követi tekintetét, és ha megmaradsz a hitben, akkor ők mind feléd nyújtják kezüket. Ha lelked eltávozik, akkor ott vannak, s befogadják, hogy el ne vesszél.”⁴⁹

Érdemes egy kicsit elidőznünk ennél az idézetnél, amely a szentek közössége szempontjából legfontosabb, 18. szakasz elején található. Jól mutatja ez a bekezdés, az elemzésünkben szétválasztott motívumok hogyan fonódnak egybe Luthernél, s milyen kitartó állhatatossággal ismétli ugyanazt a néhány alapgondolatot: a hívő haldoklásában sincs egyedül, a szentek vele együtt szenvednek, s ennek legfőbb és minden kétséget kizáró jele az úrvacsora szentsége. Az önmagába többször is visszatérő, körkörös gondolatmenet nyilvánvalóan retorikai célt szolgál, a megszólított haldokló számára minden kétséget kizáróan közvetíteni a megerősítő üzenetet, hogy agóniájában nincs magára hagyva, nem egyedül kell legyőznie a halálos kísértést, hanem Krisztus és a hívők közössége mellette áll. Ennek a lelkigondozói mondanivalónak hiperbolikus kifejező-

⁴⁷ Vö. Luther Márton: *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének: 1522. március 9–16-ig*. Ford. Szebik Zsófia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1994, 11 = WA 10^m:1.7–2.1/1.15–2.16.

⁴⁸ Eddig Vajta Vilmos ford. (*i. m.* 63) a magyarázó beszúráások elhagyásának jelzése nélkül.

⁴⁹ „Soll keyn Christen mensch an seynem end zweyfelln, er sey nit alleyn ym seynem sterben, Bondern gewiß seyn, das noch antzeigung des sacraments auff yhn gar viel augen sehen, Zum ersten gottis selber und Christi, darumb das er seynem wort gleubt und seynem sacrament anhangt, darnach die lieben engel, die heyligen und alle Christenn, dann da ist keyn zweyffell, wie das sacrament des altaris weyßet, das die allesamt alß eyn gantz corper zu seynem gidmas zu lauffen, helffen yhm den tod, die sund, die hell ubirwinden und tragen alle mit yhm. Da geht das werck der liebe und gemeynschafft der heyligen ym ernst und gewaltiglich, und eyn Christen mensch soll yhm auch furbilden und keynen zweyffell drob haben, darauß er dan keck wirt zu sterben, dann wer dran zweiffelt, der glaubt aber nicht an das hochwirdig sacrament deß leychnams Christi, In wilchem gezeygt, zugesagt, vorpflcht wirt gemeynschafft, hulff, lieb, trost und beystand aller heyligenn ym allen noten. Dann ßo du gleubst ym die zeichen und wort gottis, ßo hat got eyn auge auff dich, wie er sagt ps. 31. Firmabo &c.. Ich will meyn augen stet auff dich haben, das du nit untergehest. So aber got auff dich sicht, ßo sehen ym nach alle engele, alle heyligen, alle creaturen, und ßo du ym dem glauben bleybst, halten sie alle die hend unter. Gehet deyn seel auß, ßo seyn sie da und empfaßen sie, du magst nit untergehen” ([18]: WA 2:695.16–34).

dése a „minden teremtmény”,⁵⁰ amely a közösség teljességének hangsúlyozásán túl a teremtettség eszkatologikus megújulását is előlegezi. Ugyanígy érthetjük meg a távozó lélek befogadásának 20. szakaszban szintén visszatérő motívumát is. Nem ontológiai állításként, hanem lelkipásztori buzdításként kell értenünk ezt a mondatot: „Ha lelked eltávozik, akkor ott vannak” – a befogadás mint ennek a jelenlétnek a megerősítése fogalmazódik meg, s a lelket sem a test ellenében kell értelmeznünk, hanem – metonimikusan – a haldokló személyiségének hordozójaként. Befogadják lelkedet, tehát még ebben a végső, minden emberi – e világi – kapcsolatból kiszakító krízisben sem vagy egyedül, kiszakíttatásod egyszersmind befogadtatás is. Így ér célba a sermo nyitómondatában jelzett irányváltás; a világtól való búcsúzás a Krisztus és a szentek közösségébe való végleges megérkezésben teljesedik be. Aligha véletlen, hogy ez a gondolat visszatér a 20. szakaszban, mintegy a sermo gondolatmenetének a végét jelezve.

A szentek közösségének ez a kontextusa segít végül jól értenünk a szentek segítségül hívását is. A *Bereitung* utolsó előtti szakaszában foglalkozik Luther az imádsággal. Kiindulópontja az intés, amelyet más formában már korábban is megfogalmazott, hogy a haldokló ne a maga erejében bízson. Ezúttal arra biztatja, hogy hívja segítségül (*anruffen*) „valamennyi szent angyalt, különösen a saját angyalát, az Isten anyját, valamennyi apostolt és a kedves szenteket”.⁵¹ Korábbi szerkesztők ebben még a katolikus örökségével nem teljesen szakító „korai Luthert” látták, s szembeállították vele későbbi írásait, amelyekben kritikusan szól a szentek tiszteletéről és közbenjárásáról.⁵² Az újabb Luther-kutatás ennél jóval körültekintőbben közelít a kérdéshez. Vajta Vilmos például árnyalt és érzékeny elemzésében konstruktív teológiai mozzanatokat bont ki a reformátori kritikából, amelyek az elmúlt évszázadokban feledésbe merültek, de amelyek – ökumenikus jelentőségükön túl – félezer év után is gazdagíthatnák a reformáció egyházainak kegyességét.⁵³ Az szinte bizonyosnak látszik, hogy az idézett szakasz – különösen a „saját angyal” (őrangyal) említésével – magán viseli a késő középkori *praxis pietatis* lenyomatát, hiba lenne azonban erre hivatkozva, mint prereformátorit, mindenestől elvetni.

Mint korábban is láttuk, a szentek itt sem önmagukban állnak, hanem egy hosszabb felsorolás részeként jelennek meg. Luther hangsúlya tehát itt sem az egyház által felavatott szenteken, hanem a mennyei közösség teljességén van. Ahogy a szentség véte-lén keresztül, az imádsággal is ebbe a közösségbe kapcsolódhat be a haldokló, s erőt meríthet abból, hogy haláltusájában nincs egyedül, ott sem magányos, ahova az elbocsátó földi közösség már nem – vagy legfeljebb külsőleg, számára talán már nem is érzékelhetően – tudja elkísérni. Kicsit paradox módon ugyanez látszik egy pár sorral későbbi szöveghelyen is:

„Ezenkívül az embernek egész élete során kérnie kellene Istent és a szentjeit igaz hitért az utolsó órában, ahogy pünkösdkor szépen énekeljük, ‘Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét Legfőképpen az igaz hitért! Hogyha jön a végóra’ stb.”⁵⁴

⁵⁰ A kifejezés hasonló kontextusban még egyszer visszatér a 20. szakaszban (WA 2:697.22–24).

⁵¹ „[...] alle heyligen Engell, bßonder seynen Engell, die Mutter gottis, Alle Aposteln unnd lieben heyligen” ([19]: WA 2:696.24–25).

⁵² Vö. LW 42:113j. és Luther Márton: *Nyílt levél a fordításról*. Ford. Gesztes Olympia és Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1993, 15–18.

⁵³ Vajta Vilmos: *i. m.* 61–80.

⁵⁴ „Darzu solt man das gantz leben lang bitten gott und seyne heyligen umb die letzten stund fur ennen rechten glauben, wie dan gar feyn gesungen wirt am pßingstag: Nu bitten wir den heyligen geyst

Itt ugyan csak a szenteket látjuk Isten mellett, de a következő sorok éneklő pünkösdi gyülekezete meghatározóan ellensúlyoz bármiféle leszűkítő értelmezést a kanonizáció irányában. Másrészt ez a szakasz különösen is emlékeztethet Vajta már idézett tételére Krisztus és szentjei összetartozásáról.⁵⁵ Luther mondanivalójának lényege az egész utolsó előtti szakaszban az imádságra buzdítás. A haldokló imádkozzon! Imádkozzon, nehogy magában bízson – és ezt kettős értelemben is felfoghatjuk. Bár az imádságnak nyilvánvalóan nem a könnyörgés az egyetlen célja, aki imádkozik, az nem magában bíz; másfelől pedig imádságának konkrét tárgya is lehet az, hogy Isten erősítse a hitét és a halál órájában is megtartó kegyelmében való bizalmát. Ebben az összefüggésben beszél tehát Luther a szentekről – nem mint közbenjárókról, hanem mint a megerősítő közösség tagjairól. Amit az angyalokkal kapcsolatban mond, az lényegében a szentekre is érthető. Nem azért kell őket megszólítani és emlékeztetni értünk való szolgálatukra Isten előtt, mert különben elfeledkeznének erről, hanem hogy a halál küszöbén saját hitünket és bizodalunkat erősítsük [19]. Amilyen kitaróan bátorítja Luther a haldoklót imádkozásra a 19. szakaszban, ugyanolyan hangsúllyal helyezi a hitet az imádság középpontjába. Mindazoknak, akik a haldokló – imádkozó – és Isten mellett ebben az összefüggésben megjelennek, az a szerepük, hogy jelenlétükkel a haldoklót bátorítsák – halálát, bűnét, poklát vele együtt hordozzák – és hitét erősítsék.

*

Elemzésemben Luther meghalásra felkészítő sermójának három központi teológiai motívumát tekintetem át, a témaválasztással önmagában is korrigálni próbálva számos korábbi olvasat leegyszerűsítő megközelítését. A haldoklóra törvő kísértés képeinek, a szentségeknek és a szentek közösségének vizsgálata során a lutheri teológia alapmotívumai rajzolódtak ki. Bár a sermo egyáltalán nem polemizál, nyilvánvalóan reformátori irat, amelyben jól kitapinthatóak az új teológiát meghatározó felismerések. Az egész gondolatmenetet átfogó, központi téma a hit mint az Istenhez való emberi viszonyulás kulcsa és egyedül hiteles formája, még hozzá – a szövegbeli kontextusból adódóan – olyan formája, amely még a halálnál is erősebb. Láttuk, hogy a haldokló lekipásztori vigasztalása hogyan kapcsolódik a kereszti teológiájához vagy a szolgálai akarat reformátori tételéhez, és milyen jelentős – bár a hithez képest mégis másodlagos – szerepet játszanak benne a szentségek. Luther sem megközelítésében – az érvelés formális felépítésében –, sem módszertanában – bizonyító erejű igehelyek idézésében – nem kényszeríti bele sermóját valamiféle túlzott vagy merev szentírasi paradigmába, gondolatmenete egészében mégis mélyen biblikus.⁵⁶ Ezt még kiegészíthetjük az egész szöveg következetes krisztocentrizmusával, amely éppoly egyértelmű és meghatározó, mint a hit központi szerepe. A hit által kegyelemből való megigazulás tételes tanításként nem

umb den rechten glauben aller meyst, wen wir heim faren auß dissem elende &c.” ([19]: WA 2:697.5–8); vö. *Evangelikus Énekeskönyv* (Budapest, 1982) 232,1.

⁵⁵ Vö. 37. jegyz., fent.

⁵⁶ Anélkül, hogy az utóbbi szerzőt minősíteni akarnám, szembeötölő a különbség Kálvin *Psychopannychiájá*tól; ld. Ittész Gábor: A lélek virrasztása: A *Psychopannychia*, Kálvin első teológiai munkája. In: *Credo*, 15. évf. 3–4 (2009), 13. A genfi reformátor legkorábbi teológiai munkájában Gánóczy Sándor 277 ó- és újszövetségi idézetet számolt meg (Gánóczy Sándor [Alexandre Ganoczy]: Calvin's Life. Ford. David L. Foxgrover és James Schmitt. In: McKim, Donald K. (szerk.): *The Cambridge Companion to John Calvin*. Cambridge University Press, Cambridge 2004, 7.), Pásztori-Kupán István pedig még több, „294 kanonikus iratra történő hivatkozást illetve utalást” talált a mindössze néhány tucat oldalnyi szövegben; ld. Pásztori-Kupán István: Az emberi lélek és az örök élet Kálvin első teológiai munkájában. In: *Református Szemle*, 102. évf. (2009), 583.

fogalmazódik meg a sermóban, implicit módon azonban ez a felismerés is végig jelen van a gondolatmenetben,⁵⁷ s Luther lelkipásztori tanácsainak egyértelmű alapját képezi.⁵⁸ Különösen is figyelemre méltó a szentek közösségének kiemelt szerepe, amely az elemzésekben is gyakran háttérbe szorul. Nem a középkori teológia anakronisztikusan túlélő maradványáról van itt szó, hanem mind a szakramentális teológia, mind az ekléziológia szempontjából alapvető teológiai felismerésről. A haldoklót befogadó és támogató szentek közössége nem a katolikus örökség meghaladnivaló mozzanata, hanem az evangélikus kegyességet is gazdagítani tudó erőforrás és ajándék.

Mindebben markáns gyakorlati teológiai orientáció érvényesül. Luther egy pillanatra sem veszíti szem elől a kontextust, azt az alaphelyzetet, hogy szövegével egy haldokló, illetve haldoklásra felkészülő testvért bátorít és támogat. Nem elvont teológiai tanítást, hanem gyakorlati útmutatást ad, sőt – ahogy ezt korábbi tanulmányomban⁵⁹ részletesebben is kifejtettem – a sermóval aktívan bekapcsolódik a haldoklók lelkigondozásába. Ez egyébként arra is emlékeztet bennünket, hogy a lelkipásztori-lelkigondozói orientáció semmiképpen nem másodlagos, hanem alapvető a reformátori teológiában. A teológia feladata nem pusztán elvont igazságok felismerése, hanem az Istent keresők vagy kísértést szenvedők Krisztushoz vezetése, hitük erősítése.

Rövidítések

- Clemen Clemen, O. et al. (szerk.): *Luthers Werke in Auswahl*. 8 köt. 1–4. köt. 5., jav. kiad., 6–8. köt. 3., jav. kiad. Walter de Gruyter, Berlin 1959–1966.
- CR Bretschneider, C. G. et al. (szerk.): *Philippi Melancthonis opera quae supersunt omnia. Corpus Reformatorum*, 1–28. köt. Schwetschke, Halle 1834–1860.
- LMM Masznyik Endre (szerk.): *D. Luther Márton művei: A reformáció négy százados fordulójának örömmünnepeére és emlékezetére*. Ford. Masznyik Endre et al. 6 köt. Luther-Társaság, Budapest – Pozsony 1904–1917.
- LW Lehmann, H. T. (főszerk.): *Luther's Works: American Edition*. 55 köt. Concordia, Saint Louis – Fortress, Philadelphia 1955–1986.
- LSA Delius, Hans-Ulrich (szerk.): *Martin Luther Studienausgabe*. 6 köt. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1979–1999.
- MSA Stupperich, Robert (szerk.): *Melancthon's Werke in Auswahl*. 7 köt. 9 részben. Mohn, Gütersloh 1951–1975.
- VD16 *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*: www.vd16.de.
- WA *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. Eddig 72 köt. 87 részben. Böhlau, Weimar 1883–.

⁵⁷ Vö. Hohenberger, Thomas: *Lutherische Rechtfertigungslehre in den reformatorischen Flugschriften der Jahre 1521–1522*. Mohr, Tübingen 1996, 88–95., kül. 91–93.

⁵⁸ Bár kézenfekvőnek tűnhet mindezt a reformátori *sola* címszavai alatt összefoglalni – gondolatmenet sorrendjében: *sola fide, sola scriptura, solus Christus, sola gratia* –, mégis erőltetett lenne egy ilyen megközelítés, és az irat reformátori jellege nyilvánvalóan nem egy tételesen kipipálható formális kritériumrendszernek való megfelelésén múlik.

⁵⁹ Ittzés Gábor: *Szerkezet és retorika Luther meghalásra felkészítő sermójában*.

Felhasznált irodalom

- Akerboom, Dick: "...Only the Image of Christ in Us": Continuity and Discontinuity between Late Medieval *ars moriendi* and Luther's *Sermon von der Bereitung zum Sterben*. In: Blommesteijn, Hein – Caspers, Charles – Hofman, Rijcklof (szerk.): *Spirituality Renewed: Studies on Significant Representatives of the Modern Devotion*. Peeters, Leuven 2003, 209–272.
- Barth, Hans-Martin: Leben und sterben können: Brechungen der spätmittelalterlichen *ars moriendi* in der Theologie Martin Luthers. In: Wagner, Harald (szerk.): *Ars moriendi: Erwägungen zur Kunst des Sterbens*. Herder, Freiburg i.B. 1989, 45–66.
- Brecht, Martin: *Martin Luther*. 3 köt. Ford. J. L. Schaaf. Fortress, Minneapolis 1985–1993.
- Brunner, Peter: Luthers *Sermon von der Bereitung zum Sterben* ausgelegt: In einer textnahen Paraphrase mit einigen Erläuterungen. In: *Zeitwende*, 49. Jahrgang (1978), 214–228.
- Buchrucker, Armin-Ernst: Wer so sribt, der sribt wohl: Martin Luther über die Kunst zu sterben. In: *Luther*, 64. Jahrgang (1993), 125–136.
- Endriss, Albrecht: Nachfolgung der willigen Sterbens Christi: Interpretation des Staupitztraktes von 1515 und Versuch einer Einordnung in den frömmigkeitsgeschichtlichen Kontext. In: Nolte, Josef – Tompert, Hella – Windhorst, Christof (szerk.): *Kontinuität und Umbruch: Theologie und Frömmigkeit in Flugschriften und Kleinliteratur an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert: Beiträge zum Tübinger Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 8 "Spätmittelalter und Reformation" (31. Mai–2. Juni 1975)*. Klett-Kotta, Stuttgart 1978, 93–141.
- Fabiny Tibor: Luther a szentségekről. In: uő: *Szótörténetek: Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest 2009, 147–161.
- Fabiny Tibor: Luther és a keresztség teológiája. In: uő: *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest 2009, 138–146.
- Forde, Gerhard O.: *Ki a keresztség teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi disputációjáról*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 2005.
- Gánóczy Sándor [Alexandre Ganoczy]: Calvin's Life. Ford. David L. Foxgrover és James Schmitt. In: McKim, Donald K. (szerk.): *The Cambridge Companion to John Calvin*. Cambridge University Press, Cambridge 2004, 3–24.
- Gerke, Friedrich: Anfechtung und Sakrament in Martin Luthers Sermon vom Sterben. In: *Theologische Blätter*, 13. Jahrgang (1934), 193–204.
- Goez, Werner: Luthers *Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben* und die spätmittelalterliche *ars moriendi*. In: *Lutherjahrbuch*, 48. Jahrgang (1981), 97–114.
- Hohenberger, Thomas: *Lutherische Rechtfertigungslehre in den reformatorischen Flugschriften der Jahre 1521–1522*. Mohr, Tübingen 1996.
- Ittész Gábor: *Christum treyben: Luther bibliaértelmezése a Szentírás könyveibez írt előszói alapján*. Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Győr és Magyarországi Luther Szövetség és Luther Kiadó, Budapest 2009.
- Ittész Gábor: A lélek virrasztása: A *Psychopannychia*, Kálvin első teológiai munkája. In: *Credo*, 15. évf. 3–4 (2009), 5–22.
- Ittész Gábor: Szerkezet és retorika Luther meghalásra felkészítő sermójában. In: *Theologiai Szemle*, ú.f. 54/1 (2011), 10–18.
- Karant-Nunn, Susan C.: *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany*. Routledge, London – New York 1997.
- Loewenich, Walther von: *Theologia crucis: A keresztség teológiája Luthernél*. Ford. Mády Katalin. Evangélikus Sajtóosztály és Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 2000.
- Luther Márton: *Nyílt levél a fordításról*. Ford. Gesztes Olympia és Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1993.
- Luther Márton: *Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének: 1522. március 9–16-ig*. Ford. Szabik Zsófia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1994.

- Luther Márton: *A heidelbergi disputáció*. Ford. Nagybockai Vilmos. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1999.
- Pásztori-Kupán István: Az emberi lélek és az örök élet Kálvin első teológiai munkájában. In: *Református Szemle* 102. évf. (2009), 573–594.
- Percze Sándor – Szakács Tamás – Tubán József: *A kereszt teológiája és a lelkipásztor szolgálat*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest és Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Győr 2002.
- Pinomaa, Lennart: *Die Heiligen bei Luther*. Ari-paino, Helsinki 1977.
- Preul, Reiner: Der Tod des ganzen Menschen: Luthers *Sermon von der Bereitung zum Sterben*. In: Drehsen, V. – Henke, D. – Schmidt-Rost, R. – Steck, W. (szerk.): *Der 'ganze Mensch': Perspektiven lebensgeschichtlicher Individualität: Festschrift für Dietrich Rössler zum siebzigsten Geburtstag*. Walter de Gruyter, Berlin – New York 1997, 111–130.
- Reinis, Austra: *Reforming the Art of Dying: The ars moriendi in the German Reformation (1519–1528)*. Ashgate, Aldershot – Burlington 2007.
- Schwab, Wolfgang: *Entwicklung und Gestalt der Sakramententheologie bei Martin Luther*. Lang, Frankfurt a.M. – Bern 1977.
- Stock, Ursula: *Die Bedeutung der Sakramente in Luthers Sermonen von 1519*. Brill, Leiden 1982.
- Vajta Vilmos: *Communio: Krisztus és a szentek közössége Luther teológiájában*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1993.